

Szlama Gabriella Zsófia

„Selyem mellény, selyem nadrág, édes rózsám, hej de nagyon illik az rád”

A női nadrágviselet reprezentációja az élclapokban 1896 és 1914 között

A 19. században elterjedő élclapok rajzai, anekdotái, tudósításai vagy humoros versei számos olvasóhoz eljutva nagy népszerűségnek örvendtek. A Borsszem Jankó, a Kakas Márton és a Bolond Istók publicistái markáns véleményüket fejezték ki a politikai és a közéleti kérdésekben, élceik középpontjába gyakran került a divat is. Egyaránt gúnyt űztek az új kollekciók formabontó megoldásaiból és az öltözködés anyagi vonzatából. Így a női nadrágviselet kérdésével is sokat foglalkoztak hasábjaikon – különböző módokon karikírozva azt. Írásomban az előbb említett három lap női nadrágviselettel kapcsolatos élceit vázolom fel, középpontba helyezve a nadrágviselethez köthető tevékenységeket és a különböző módokon megjelenő élclapi formakincseket. A kutatás az 1896 és 1914 közötti időszakot öleli fel, a korpuszt 65 cikk alkotja.

Kulcsszavak: élclapok, nadrág, öltözködés, századforduló, viselet

Bevezetés

Az elmúlt években számos, a divattal, viselettel és öltözködéssel foglalkozó tanulmány és kötet jelent meg, továbbá egyre több kutató foglalkozik ezzel a témával, amely egyaránt érinti a szociológia, a kommunikációtudomány és a történettudomány területét. F. Dózsa Katalin (1942–2018) művészettörténész, muzeológus és egyetemi tanár több évszázadot felölelő, a teljes hazai divattörténetet áttekintő munkáit jelenleg számos kutató igyekszik kiegészíteni és elmélyíteni. Az utóbbi időben újabb és újabb forrástípusok kerülnek előtérbe, amelyek lehetővé teszik egy-egy korszak divatjának, viseletének több oldalról való megközelítését. E források közé tartoznak az élclapok is.

A humor fogalmának definiálása nem köthető egyetlen tudományághoz. Foglalkozik vele a pszichológia, a nyelvészet, a szociológia, a filozófia, és történeti kutatásokban is rendre megjelenik; a különböző tudományágak azonban más szempontból vizsgálják. Alapjai az ókorban keresendők, a szó eredetileg nedvet jelentett latinul; az antik és a középkori elképzelések szerint a testnedvek keveredése határozza meg a jellemet, és így alakul ki az emberek kedélyállapota (Győrffy 2018: 153). Heller Ágnes (2001: 23–26) szerint a komikum szócsaládja (azaz a komédia, a vígjáték, a satíra, az irónia, a humor, a vicc, a *farce*, a groteszk, a komikus, a kabaré, a bohózat, a karikatúra, a paródia, a bohóckodás, a gúny, a kigúnyolás, a nevetségessé tétel, a nevetés és mindezek kombinációja) kicsúszik fogalmi rendszerünkől. Éppen ezért definiálás helyett magára az elemzésre helyezi a hangsúlyt.

A hazai élclapok felvirágzása a 19. század utolsó harmadára tehető. Szorosan kapcsolódtak a fővárosi nyüzsgő élethez. Budapest a korszakban a kontinens tizedik legnagyobb metropolisza volt, közel 600 000 lakossal. Utcáit számos kávéház színesítette; ezek látogatása egyben életformának is számított, ez a környezet volt a pesti humor bölcsője (Géró 2016: 23). Budapest lakosságának nagy többsége, közel kétharmada bevándorlókból állt, akik a szomszédos országokból érkeztek. Gyökértelenségük sokszor alapjául szolgált az úgynevezett pesti viccnek, mivel ez alapvetően a másság érzetére épült (Heller 2002: 18). Éppen ezért a vicc mint a tömegkultúra

terméke nagy felvevőpiacra talált itt a korszakban (Géro 2016: 23). A kiegyezés utáni Magyarországon lezajló társadalmi változások eltorzított képét adták vissza az élclapok, harsány malíciáikkal a szórakoztatás mellett nevelő feladatot is vállaltak (Fabó 2014: 215).

A hazai élclapok kritikus hangot ütöttek meg a korszak főbb változásaival kapcsolatban. Vicceikkel, verseikkel, humoros történeteikkel vagy éppen karikatúráikkal rendszeresen és széles körben reflektáltak az aktuális eseményekre, politikai történésekre és közéleti esetekre. Vicceik „áldozatául” egyaránt eshettek parlamenti felszólalások, kirobbanó háborúk, békekötések, népcsoportok vagy akár színházi előadások, új múzeumi tárlatok is. Éppen ezért ez a lapfajta megközelítést adhat a jelenkori történettudományi, szociológiai vagy éppen kommunikációtudományi kutatásoknak, hiszen ezek az orgánumok sajátos, részletgazdag módon reflektáltak a kor meghatározó eseményeire. A divatkutatás, az öltözködéstörténet vizsgálata során ez a reflexió más megközelítési módot adhat, mint a divatlapoké.

A nadrág mint női viselet a korszakban vegyes fogadtatást kapott: amíg a divatlapok hosszabb-rövidebb divatleveleikben, zömében bécsi és párizsi újdonságként, az esztétikum oldaláról közelítve prezentálták a nadrágot, addig az élclapok nem csupán mint ruhadarabot vagy divatújdonságot parodizálták, hanem ezzel együtt a kor női történeti és társadalmi jelenségeivel is azonosították. A divat mellett kedvelt témájuk volt az „emancipált nő” alakja is, akit „férfias” tárgyakkal és tevékenységekkel kapcsolnak össze: a dohányzással, az újságolvasással, a kávézással. Ugyanakkor a 19. század végi és 20. század eleji élclapokban megjelenő nőképek nemcsak az emancipáció témájával foglalkoztak; ugyanúgy parodizálták a nőket anya- és feleségszerepben is (Kéri 2008: 50–52).

A női nadrágviselet a korszakban egyfajta határátlépésnek számított, így adódott, hogy a humor oldaláról vizsgáljam meg ezt az öltözéktípust. A korpuszba három élclap került: a Bolond Istók, a Borsszem Jankó és a Kakas Márton korának széles tömegéhez juttatta el karikatúráit, verseit, pár soros vicceit. A címet adó idézet például a polgárt mintázó Kalemburszky Viczibáld cikkéből származik, aki a Borsszem Jankó című, 19. században debütáló élclap egyik kedvelt figurája volt. Ő és a hozzá hasonló karakterek gyakran jelentek meg a különböző humoros lapokban; a korszak írói mögéjük bújva adták közre politikai, közéleti véleményüket (Buzinkay 1988).

A kutatás során a női nadrágviselet és a nőket érintő társadalmi változások kapcsolatára voltam kíváncsi az élclapok tükrében. Kérdéseim között szerepelt az élclapok formakincs-használatának változatossága, valamint az e lapokban megjelenő női típus képe. Írásomban először röviden bemutatom a kutatás korpuszát és módszertanát, majd a középosztály és az élclapok kapcsolatának tükrében részletezem a nők 19. század végi helyzetét érintő legfontosabb változásokat, ideértve az öltözködés átalakulását is. Ezután ismertetem a női nadrágviselet megjelenését a Borsszem Jankóban, a Bolond Istókban és a Kakas Mártonban, majd az írást egy összeggel zárom.¹

A kutatás korpusza és módszertana

Írásom egyaránt illeszkedik a 19. század második felének társadalom-, öltözködés- és sajtótörténetébe, így e területek korábbi kutatásainak felhasználásával jelöltem ki vizsgálatom kereteit, beleértve az időintervallum kezdetét és végét, valamint a korpusz és a módszertan megválasztását. A kutatás alapjául a Borsszem Jankó, a Kakas Márton és a Bolond Istók című lapok századfordulós számait jelöltem ki 1896 és 1914 között.

Az évszámválasztás a női történeti és a divattörténeti korszakolást veszi alapul. A női történet felosztása és datálása egyrészt politikai eseményekhez, másrészt emancipációs törekvésekhez és folyamatokhoz köthető. Ezeket figyelembe véve több kutató (Aczady 1999, Fabri et al. 1999 & 2006, Szapor 2007, Papp & Sipos 2017) is hasonló keretekbe helyezi az intervallumot, és fontos határként adja meg az 1896-os és az 1914–19-es éveket. Míg az utóbbi az első világháborúhoz és a női választójog első bevezetéséhez, addig az előbbi a nők előtt részlegesen

¹ Írásomban számos példát hozok a nőket érintő kérdésekre az élclapokban megjelenő viccek közül. Ugyanakkor érdemes kiemelni, hogy a kisebbségek, például a zsidó emancipáció témája is megjelenik ezekben a lapokban. Bár ezeket megemlítem a következő oldalon, a kutatás fókuszpontja miatt részletesebben nem elemzem.

megnyíló felsőoktatást jelöli. Hasonló módon datálja a divattörténetet F. Dózsa Katalin (2014) is, aki szintén 1896 és 1914 közé teszi a hazai öltözködéstörténet egyik jelentős állomását.²

Mindhárom választott lap folyamatos kiadvány volt ebben az időszakban. Közülük az egyik legnagyobb előfizetői tábornak a kormánypárti Borsszem Jankó örvendett.³ Működését politikai megbízásból kezdte, Ágai Adolf és Maszák Hugó szerkesztésében.⁴ A lap szabadelvű volt, a magyar polgárosodás ügyét értékmérő kategóriaként kezelte, olvasóköre is a középosztályból került ki (Kosáry & Németh 2001: 395). A politika mellett a kulturális és a tudományos élet is szerepet kapott a benne. Számos alkalommal figurázott ki színészeket, írókat és művészeket. Hangvétele, humora elütött versenytársaiétól: míg azok gunyoros vagy goromba stílusban fűztek hozzászólásokat az eseményekhez, a Borsszem Jankó inkább szelídebb kritikával operált (Buzinkay 1983: 34–41). A szintén nagy népszerűségnek örvendő Bolond Istók 1878-ban indult, szerkesztője és egyben kiadó-tulajdonosa Bartók Lajos volt. Bartók lapjában gyakran támadó hangot ütött meg, írásából kiviláglott ellenzéki beállítottsága. Ez a stílus azonban széles körű ismeretséget szerzett neki és lapjának egyaránt. A legtöbb rovat a színházi élettel foglalkozott; konkurenseihez képest kiugróan magas számú cikket szentelt ennek a témának. Politikai beállítottságának köszönhetően leginkább a nemzetiségeket és a zsidóságot karikírozta; fennállása alatt összesen hét zsidó alakot hozott létre. Szerkesztői levelezéséből kikövetkeztethető, hogy a Bolond Istók leginkább vidéken vált népszerűvé (Buzinkay 1983: 76–82).

A Kakas Márton című élc lap megalakulásának körülményeiről első lapszámában olvashatunk.⁵ 1890. szeptember 30-án indult, szerkesztője Rákosi Viktor volt, aki Sipulusz álneven szórakoztatta az olvasókat lapszámról lapszámra. A Kakas Márton 1894-től a Budapesti Hírlap mellékleteként jelent meg. Később Szöllösi Zsigmond, majd Rákosi Endre vette át a lap szerkesztését. Konkurenseihez hasonlóan a Kakas Márton is megteremtette saját figuráit, amelyek hétről hétre közölték véleményüket politikai és közéleti kérdésekben.⁶

A kutatás során az élc lapokban megjelenő női nadrágviselet kontextusának elemzése mellett a különböző élc lapi formakincsek felhasználására is kíváncsi voltam. Elemzésem módszertanának alapjait a Buzinkay Géza (1983) által felvázoltak segítségével gyűjtöttem össze. Buzinkay több önálló élc lapi formakincset sorol fel, a formai oldalra összpontosítva.⁷ Az élc lapi formakincstípusok létrejöttét a hazai irodalom- és sajtótörténet más-más személyhez vagy laphoz köti: míg az előbbi Jókai Mór a munkásságát méltatja, az utóbbi a Borsszem

---

2 Habár vizsgálatomat ezekhez a határokhoz igazítottam, fontos megjegyezni, hogy F. Dózsa Katalin egy másik kötete (1989) alapján a női nadrágról már az 1870-es és 1880-as években is megjelent néhány cikk a lapokban, de a rendszeres tudósítás erről a ruhadarabról a század végére tehető. A nadrág az élc lapokban 1890-es évek közepétől vált a viccek rendszeres forrásává, korábban leginkább csak hirdetések formájában jelent meg.

3 A lap nagy népszerűségét leginkább a kidolgozott figuráinak köszönhetette, amelyek kifejező neveikkel és típusmegjelentésükkel adták vissza egy-egy társadalmi réteg jellegzetességeit. Példaként hozhatjuk Mokány Bercit, de széles körű ismeretségnek örvendett Spitzig Iczig is (öt Ágai már korábban létrehozta a Bolond Miksában), akit jiddis-magyar keveréknyelven szólaltatott meg az alkotó.

4 Ágai Adolfot Andrassy Gyula miniszterelnök megbízásából Ludassy Mór kereste meg, Maszák Hugóval Csengery Antal, a Deák-párt másik nagy vezéralakja tárgyalt.

5 Rákosi előzetesen engedélyt kért a névhasználatért Jókai Mórtól, Kakas Márton figurájának megteremtőjétől. Jókai közel harminc évvel korábban hozta létre a kakas fejű, ember testű karaktert, amelyet írói alteregóként használt.

6 *Kakas Márton*, 1890. szeptember 30. 1–2.

7 Buzinkay felsorolásában kitér a nyelvi élcekre (amelyek az egyik legnagyobb részét tették ki az élc formáknak). Ezek leginkább a stílusokkal és a műformákkal játszottak. Gyakran előfordultak szójátékok is a hasábocon. Ide tartoztak a szómagyarázatok, a hasonló alakú szavak játéka és a névferdítések is. Az előbbinél két hasonló hangzású szó megcserélésével teremtettek feszültséget, a névferdítésnek leginkább ismert emberek estek áldozatául (például Istóczy Győzöt, az Országos Antiszemita Párt alapítóját a Borsszem Jankó Zsidó Győzőnek csúfolta). Számos alkalommal közöltek verseket vagy versparódiákat. Az élc lapok sokat játszottak a szerkezetekkel is, gyakran cserélve fel az alkotóelemeket, így hozva létre például új közmondásokat. Az állandósult szókapcsolatokat más szókapcsolatokkal társították, új lexémákat teremtve. Ide tartoznak a kiegészítések is, amikor egy megszokott formának egy szó hozzáadásával új értelmezést adtak. Számos lapszámban jelentek meg travesztiák is, amelyek révén költők, írók stílusparódiáit jelenítették meg. Természetesen az élc lapok gyakran éltek szituációs és helyzetkomikumokkal, amivel leggyakrabban társadalmi rétegeket állítottak szembe egymással. Az úgynevezett szerepjátékok is jellemzők voltak erre a laptípusra: szinte valamennyi megteremtette a saját alakjait, akik önálló stílussal, perszónális zsargonnal vagy tájszóval és személyes véleményeikkel szinte valóságos élő személyekké váltak, így szórakoztatva hétről hétre az olvasókat. Kedvelt forma volt az önéleplezés is: ekkor a kész szöveget híres közéleti szereplők nevében készítették el, és velük „iratták alá” azt. Szinte minden lapszám dolgozott metaforákkal és hasonlításokkal. A hasonlítások formájaként jelent meg a kicsinyítés és a nagyítás. Fontos elem volt még az ok-okozati összefüggés, amikor a szöveg egyik részlete váratlan eredményt produkált; ez számos viccnek szolgáltatta az alapját.

Jankót tekinti mérföldkönek a témában. Ugyanakkor Buzinkay véleménye szerint nem lehet egyetlen névhez vagy sajtótermékhez kapcsolni a humor alapjait, hiszen annak itthoni kifejlődése, finomodása kapcsolatba hozható külföldi vándormotívumokkal vagy akár Arany János nyelvi örökségével is. Mindemellett a különböző élclapok gyakran vettek át egymástól bizonyos humorfajtákat. Kiteljesedésük viszont már egy-egy szerkesztőn, írón múlt.

A három folyóiratban összesen 65 darab női nadrágviseléssel kapcsolatos vicc vagy humoros történet jelent meg (a Borsszem Jankóban 25 darab, a Bolond Istókban 29 darab, a Kakas Mártonban 11 darab). Bár ez a szám a vicclapokban megjelenő témák kis részét teszi ki, láthatjuk, hogy a női nadrágvisélet lehetősége foglalkoztatta az akkori írókat és (zömében középosztálybeli) olvasókat.

Élclapok a középosztály szolgálatában

A magyar élclapok humora a dualizmus korának harsány vitakultúrájából eredt, témáik nagy részét aktuálpolitikai kérdések adták. A városi társadalmi élet szinterei, tömörülései előfizetői voltak e lapoknak, a kávéházak, a pártklubok, a kaszinók és az olvasókörök rendszeresen járatták őket, így a vicclapokat többen olvashatták, mint ahányan ténylegesen előfizettek rájuk. Olvasóik a középosztálybeli rétegből kerültek ki, számukra e lapok a nagypolitikába való betekintést kínálták fel (Buzinkay 2016: 297). E vicclapok így elsősorban az őket érintő kérdésekre és változásokra reflektáltak, sikerük titka a közönség „gondolatának kitalálásában” rejlett (Horváth 1974: 164). Az élclapok hasábjai nemcsak a politikával, hanem a középosztály hétköznapi életét érintő kérdésekkel is foglalkoztak.

A középosztályi réteg tagjai sokszínű, heterogén csoportot alkottak. Ide tartoztak a kisebb, néhány száz holddal rendelkező földbirtokosok, a vagyonos polgárság, a tisztviselők és az értelmiség egy része. Tagjait tehát nem a munkamegosztásban betöltött azonos szerep, hanem az egyenlő életforma és életszínvonal, valamint a műveltségi szint kötötte össze. A középosztály többségében városban élt, általában nagyobb (minimum háromszobás) lakásokban vagy kisebb városok családi házaiban.

A berendezés elsősorban a célszerűséget szolgálta, a reprezentációt képviselő tárgyak ritkábbak voltak (festmények, díszes asztalnemű), és elsősorban a gazdagabb családokra voltak jellemzők. A nagy lakásokhoz „követelménynek” számított a cselédtartás; ők a konyhában vagy a cselédszobában aludtak (Gergely 2005: 440–443). A középosztály életszínvonala a 19. század második felében fokozatosan javult. Korszerűbbé váltak a tüzelési rendszerek, az olcsóbbá váló üvegezésnek köszönhetően a lakásokban nagyobbak lettek az ablaknyílások, így a szellőztetés gyakorisága és a fényellátás is növekedett (Gergely 2005: 401–403). Az életkilátások javulásához hozzátartozott a várható élettartam növekedése. A népesség gyarapodásának hátterében az egészségügy színvonalának emelkedése mellett a táplálkozás javulása állt.

Az egészségügy, a lakhatás és az élelmezés föllendülése mellett a nők társadalmi helyzete alig változott a 19. század során. A nemek egymáshoz való viszonyában továbbra is egyenlőtlenség állt fenn; a közvélekedés a férfit tekintette önálló cselekvőnek. A polgári átalakulás ezt a különbözőséget tovább mélyítette, az oktatásból és a politikai jogokból is kirekesztette a nőket. Míg az 1848-as törvények lehetővé tették a polgárság számára a politikai jogokhoz való hozzáférést, a nők ebből továbbra is ki voltak zárva.

A fiatal lányok gyámság alatt éltek, férjhezmenetelükig apjuk (annak elhalálása esetén pedig fivérek vagy legközelebbi férfirokonuk) felügyelete alá tartoztak. A nemi gyámság intézményét végül az 1874. évi 23. törvénycikk törölte el (Gáspár 2007: 77). A nők szavazati jogának kérdése már 1843-ban felmerült, azonban az országgyűlés többsége ellenezte azt. Később, a dualizmus korában a női politizálással kapcsolatban leginkább az abszintizmus volt elfogadott; az aktív közéleti tevékenységet nem tartották a nők számára előnyösnek. 1874-ben a nők akkor sem szavazhattak, ha jövedelmeik után adót fizettek. Ugyanakkor ez a gyakorlat nemcsak Magyarországon élt: Európa és Észak-Amerika más államaiban sem rendelkeztek a nők ilyen jogokkal, és ebben az időszakban még nem volt jellemző a kielezett küzdelem azok elnyeréséért. Továbbá a 19. század második felében nemcsak a nőket érintette hátrányosan a hazai jogrendszer, hanem a lakosság férfitagjainak nagy része is kiszorult az alapjogok gyakorlásából (Kéri 2008: 72). Végül 1918-ban, a Károlyi-kormány alatt született I.

néptörvény már részleges választójogot fogalmazott meg a nők számára (a 24. életévüket betöltött, legalább hat éve magyar állampolgárú, írni és olvasni tudó nők szavazhattak). A teljes választójogot 1919-ben kapták meg a nők (Kéri 2008: 76–78).

A politikai jogok mellett a férfiak és a nők közötti különbözőséget a vagyoni helyzete is mutatta: a gazdag, de egyedülálló nőt is csak korlátozottan ismerték el cselekvőképeseznek. Egy vagyonos özvegyasszony vagy árva lány férfi rokonai, családtagjai általában igényt tartottak az örökség feletti rendelkezésre. Az önállósulni kívánó nők jogi akadályokba ütköztek, a polgári szokásjog éppen ezért a nőt csak tulajdonosként ismerte el, nem pedig gazdasági szereplőként (Gergely 2005: 408–409). Ugyanakkor a lassan elszegényedő középosztályban egyre több nő kényszerült eltartani magát, s ehhez elengedhetetlen volt a középfokú végzettség megszerzése. Az ilyen intézmények közé elsősorban a leánygimnáziumokat sorolhatjuk, de a különböző iskolatípusokat a dualizmus alatt számos rendelet szabályozta és módosította (Kereszty 2011: 39–40). Ebben az időszakban valósult meg a nők egyetemi képzésének lehetősége is: Wlassics Gyula minisztersége alatt a nők elvégezheték a bölcsészeti, az orvosi és a gyógyszerészeti fakultásokat (Papp & Sipos 2017: 98). Magyarországon az 1900-as évek elején a nők körülbelül 25 százaléka volt keresőképese; a legtöbben a mezőgazdaságban és házi cselédként dolgoztak, 1910-re már az iparban (elsősorban a ruha- és a textiliparban, valamint az élelmiszer- és a vendéglátóiparban) is számottevő volt arányuk. A későbbiek során a tanintézményekben is egyre bővültek lehetőségeik, aminek köszönhetően népiskolákban és kisdudóvó intézményekben is el tudtak helyezkedni. Az értelmiségi pályákon lévő nők aránya még nagyon alacsony volt, 1910-ben mindössze az 1,5 százalékot érte el (Kéri 2008: 130–132).

A nők és a férfiak közötti különbözőség nemcsak jogi vagy gazdasági kérdésekben ütközött ki. A szerelem és a sexualitás, a testiség tekintetében is kevesebb „joggal” rendelkeztek a nők: míg a társadalom a férfiatól a család anyagi biztosítását várta el, addig a nők a család érzelmi támaszát nyújtották, s így az esetleges félrelépés is szigorúbb erkölcsi megítélés alá esett, mint a férfiak esetében (Gergely 2005: 409).

A nők feladataival, lelkivilágával és testével számos újságcikk és könyv foglalkozott; az 1880-as években az ilyen írások száma megnőtt. Míg korábban a nő társadalmi helyét a Biblia magyarázata adta (amely szerint a nő eredendően alárendeltje a férfinak), addig a 19. században ezt a különbözőséget már természettudományos módszerekkel igyekeztek igazolni. Ezek az írások zömmel a fizikai eltérésekből vezették le a női alárendeltséget, a gyengébb fizikumra és a kisebb koponyaméretre támaszkodva igazolták állításait. A cikkek jelentős hányada a női lélekkel, szellemmel foglalkozott, legtöbbször a nők tudását, felfogóképességét a férfiak adottságai alá helyezte. Ugyanakkor a nőket érzelmesebbnek gondolták a férfiaknál (Kéri 2008: 36–44).

Számos olyan korabeli újságcikk született meg a nő hivatásáról, amely leginkább a háztartás körüli és az anyai teendőket részletezte. Ezek többsége egyre inkább szorgalmazta a tanulást. Például Lorenz von Stein a Családi Körben megjelent cikkében kiemeli a számtan fontosságát; véleménye szerint a háztartási gazdálkodás szempontjából fontos, hogy a nők tisztában legyenek a bevételek és a kiadások rendszerével (Fábri et al. 2006: 68–70). Hasonló gondolat jelenik meg Szász Károlynál, aki írásában sorra veszi az anya teendőit és a neveléssel kapcsolatos hibákat: a test elpuhulását, az elkényeztetést és a túlzott szigorúságot. A gyermekek jövőbeni fejlődése szempontjából Szász fontosnak tartotta az anyák nevelését, oktatását. Ugyanakkor nem kívánta tőlük, hogy tanórákat adjanak otthonukban, csak „minél többet foglalkozzanak velük” (Fábri et al. 2006: 72–75). Az alábbi két példa azt mutatja, hogy bár a nők tanulása, önállósága támogatottságnak örvendett a 19. század második felében, az elsajátítandó tudás leginkább a háztartási és anyasági teendőkre korlátozódott. A század végére azonban – a korábban jelzett gazdasági átalakulások és oktatási modernizáció okán – egyre több olyan cikk jelent meg, amely a nők oktatási, munkavállalási lehetőségeiről szólt.

Ezeket a rögzült szerepeket és a „kilépési szándékot” jól példázza a Borsszem Jankó 1899-es „Nők albuma”⁸ című gyűjtése, amelyben példákat hoz a női feladatokkal kapcsolatban:

A nő feladata egy férfit boldoggá tenni; de van asszony, aki ezt a feladatot kevesli.
A nő angyal; – de néha nem árt megnyesegetni a szárnyát.

8 *Borsszem Jankó*, 1899. december 31. 12.

Az első példamondat a női feladatot járja körül, kiemelve az „engedetlenséget”, azon nők csoportját, akik ki lépnek a hagyományos szerepből, azaz keveslik az anyaságot, a háztartási feladatot. A második mondat ennek a kilépésnek az elkerülésére tesz javaslatot: a túl magasra repülő angyalok, azaz a nők szárnyát nyesegetni kell, így akadályozva meg, hogy elhagyják hagyományos szerepüket. A tanuló, dolgozó, emancipálódó nők, akiket cigarettával, kártyázással, politizálással ábrázoltak, kedvelt témáik voltak az élclapoknak. Gyakorta jelenítették meg őket kisgyermekkel, akit elhanyagoltak, ezáltal ütköztetve a hagyományos anyaság és az emancipációs törekvések képét (Kéri 2008: 50–52).

Az élclapok és a női viselet

A társadalmi szerepek mellett a női öltözködés is szigorúan szabályozott volt. A divatlapok mellett a nők az illemtankönyveket vehették segítségül az öltözködési szabályok betartásához. Ezek a könyvek nem az aktuális divatot közvetítették, hanem az illő, erkölcsös öltözködést mutatták be. Szabályaik az élet minden területére részletesen kiterjedtek, így például a reggelihez való öltözéket vagy a zongorázáshoz illő kesztyűviseletet is tárgyalták. Ezek az könyvek a középosztály számára készültek, és leginkább a felsőbb osztályba való illeszkedés kérdéseit tárgyalták (Németh 2015: 134).

A 19. században, de még a 20. század elején is az úgynevezett „úri megjelenés” a társadalmi hovatartozás jelképének számított. Ezt a fogalmat leginkább az illő öltözék merítette ki, amelynek előírásait a lányok kiskoruktól fogva tanulták. Egy fiatal nő (ideértve a középosztályhoz tartozókat) naponta többször öltözött át. A fehér batisztpongyolát csak felkelés után vehette fel, és ha közvetlenül az ágya melletti mosdószekrényben (ha volt erre lehetősége) megmosdott, mosóruhában hagyta el a hálószobáját. Az utcára már elegánsabban, de szintén egyszerű szövetruhában lépett ki, amihez mindig illett kalapot és kesztyűt húznia. A gyönggyel vagy csipkével díszített, általában selyem ruha a délutáni látogatásokhoz, felöltövel a korzón való sétához volt megfelelő. Az esti öltözékekre is szabályok vonatkoztak. A színházakban a helyárok szerint is váltakoztak az öltözékek: amíg a földszinten magas nyakú, uszályos és világos színű ruha volt illendő visszafogott hajdísszel, addig a páholyban már a nagy kalap és a szolid kivágás is elfogadott volt (F. Dózsa 2014: 56–60).

Természetesen létezett divat (a középosztálytól felfelé egységes európai divatról beszélhetünk), amely a 19. század során elsősorban a párizsi és a londoni módit igyekezett másolni. A francia (majd később a londoni) divat ebben az időben vált igazán dominánssá; az általa közvetített francia öltözködési stílust Európán kívül és belül egyaránt követték és másolták (Boucher 1973: 388).

Az ipari fejlődés és a technikai újítások lehetővé tették a nagy divatvárosok tervezői munkáinak, modelljeinek másolását (F. Dózsa 1989: 90–96; Tóth 2010: 137).⁹ Emellett a legújabb darabokat már nem a szalonok tervezőbábuin ismerték meg a hölgyek, hanem az egyre jobban elterjedő divatlapok hasábjain. Ezek a század folyamán illusztrációkkal és szabásmintákkal bővültek, s mindez nemcsak a legújabb divat megismerésében, hanem a gyors másolás lehetőségében is szerepet játszott.

A divatlapokat gyakran egy példányban vásárolták meg a barátnői körök, az egyes számokat pedig sűrűn cserélték maguk között. A divat tempója, az egyes kollekciók cserélődése a század második felében felgyorsult,

⁹ Az ipari forradalom egyik úttörőjének a textilipar számított, amelynek fejlődése a 18. század végén indult meg. Megjelentek a különböző szövőgépek, amelyek gyorsabban és pontosabban tudtak kész szöveteket előállítani. A gépi technológia a textilipar minden területén megjelent: 1810-től gépek fésülték a lenfonalat, 1850-től a gyapjúmosás is automatizált munka lett. Emellett a korszakban egyre gyakoribbá vált a pamut használata, amellyel a drágább gyapjú- és selyemfonalakat helyettesítették. A gyáripar fejlődése a gyorsaság mellett az árazást is módosította: az egyre szélesebb körben terjedő varrógépek segítségével otthon, házilag is lehetett olcsón kopírozni a legújabb kollekciókat. Ezzel párhuzamosan megjelent a tömegtermelés; a gépesítés hatására a női ruhákat elárasztották a csipkék, a díszszalagok, a hímzések és a gyöngyök. Bár az anyagokat gyorsan és olcsón elő lehetett állítani, színezésük továbbra is fáradtságos munkának számított. A természetes, növényi alapanyagokból nyert színek előállítása bonyolult feladat volt. Mesterséges színezékeket először az 1850-es években sikerült előállítani: elsőként mályvalilát, majd anilinkéket, feketét, majd legutoljára az indigót.

párhuzamossá vált a képzőművészeti irányzatoknál bekövetkező gyors változásokkal (F. Dózsa 2014: 291–292).¹⁰ A hazai szakirodalom 1895-re datálja a historikus elemek kiüresedését az öltözködésben; 1896-tól már a szecesszióknak hódoltak a legújabb kreatúrák, amely stílus legfőbb jellemzőjévé a virágminta vált: szirmok borították a ruhákat, a kalapokat és a lakberendezési tárgyakat is (Gáspárné 1924: 224). A szecessziós öltözködés divatja Magyarországon az első világháborúig tartott. Mivel az ekkor megjelent fazonok jóval kisebb anyagigénnyel rendelkeztek elődjeiknél, szélesebb körben terjedhettek el.

Az élclapok a női szerepek, feladatok és az anyaság képe mellett kiemelten foglalkoztak a női öltözködés témakörével is. Ezek a viccek elsősorban a túlzás eszközével éltek. Előszeretettel figurálták ki a legújabb divatot, a hatalmas kalapokat, az abroncsos szoknyát és a fűzőt. Jól példázza ezt a Bolond Istók 1902-es júniusi száma, amely a szecessziós stílusra jellemző virágmintás darabokat karikírozza, rajzán eltúlozva a minta sűrűségét.¹¹ Hasonló példát hoz az Üstökös 1888-ban, amelyben a turnúr mérete a humor forrása, hiszen ez a szoknya alatt viselt darab annyira kiemelte a csípőt, hogy a nők akár fel is ültethettek rá egy férfit (itt a vicc csattanóját a „felültet” szó kétféle jelentése adja, lásd az 1. képet).¹²

1. kép

A korszakban nagy divatnak örvendő turnúrból és a domború test látványából szívesen csináltak viccet a lapok

— Nézd csak pajtas : úgy nézem, hogy ez a kisasszony
bárkit könnyen felültethet.
= Hogy-hogy ?
— Hát a turnúrjére.

Forrás: Üstökös 1888. január 29. 53.

¹⁰ A historizmust követve a divat visszatért az elmúlt évszázadok formáihoz, és összekeverte azok stílusjegyeit; míg az 1840-es években a neobarokk divott, tíz évvel később már a neorokokó jegyeit lehet felfedezni a divatlapok hasábjain. A későbbi évtizedekben a hölgyek karját a reneszánsz ujjak, míg arcaikat a Mazarin-gallérok és a Rembrandt-kalapok emelték ki. Az 1880-as években a Távol-Kelet jellegzetességei is bekerültek a gardróbokba; Japán és Kína világa a legyezőkön, a napernyőkön és a hajviseleteken mutatkozott meg leginkább.

¹¹ *Bolond Istók*, 1902. június 8. 10.

¹² *Üstökös*, 1888. január 29. 53.

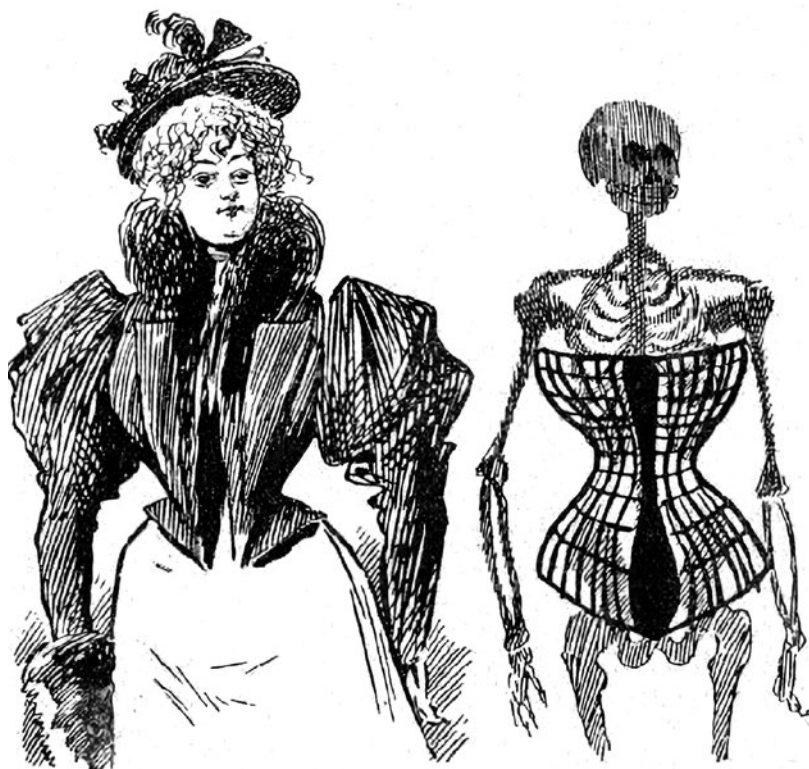
A nőket érintő oktatási reformokkal és jogi kérdésekkel párhuzamosan megjelent a női ruházat megreformálásának gondolata is. Az addigi ruházat kényelmetlensége legfőképp a súlyából fakadt: egy-egy toalett akár 10–15 kilót is nyomhatott, anyagigénye pedig elérhette a 25–30 métert is (F. Dózsa 1989: 68). A reformruhák melletti érvelés alapját elsősorban a higiéniaival és az egészséggel kapcsolatos gondolatok jelentették. Az 1880-as években Max von Pettenkofer és Gustav Jäger német orvosok egyaránt a test „levegőztetését” ajánlották (a zárt, nehéz ruhák véleményük szerint elzárták a testet a levegőtől), az utóbbi az általa legtermészetesebbnek tartott gyapjúszövetet propagálta a ruhakészítésben (F. Dózsa 2014: 63–64). Ezzel egy időben számos támadás érte a fűzőt is, amely tartós viselés esetén borzasztó testnyomorítást eredményezhetett.

A korai serdülőkorban elkezdett fűzés gyakran okozott valamiféle deformációt, amely leginkább a szegy- és a medencecsontot, valamint a gerincoszlopot érintette. Mindez hatással volt a tartásra és a mozgáskultúrára, így a különböző légzőszervi mechanizmusokra is (a lengőborda összenyomódása). Rendellenességként jelent meg az izomsorvadás is; a folyamatos tartást megszokó izmok az edzettség hiányában elgyengültek, elsorvadtak. Mindemellett szervi bajokat is okozhatott a korzett: gyakoriak voltak a gyomor-, a vese- és a méhműködési zavarok (Szentesi 2016: 148).

A hangos vitákat kiváltó fűző is megjelent az élclapok hasábjain, a *Borsszem Jankó* 1896-os karikatúráján a röntgensugarak megmutatják a nő testén a fűzőt és annak nyomorító hatását (lásd a 2. képet).¹³

2. kép

A röntgensugarakon át is látszik a fűző

A Röntgen-sugarak titka.

Forrás: Borsszem Jankó 1896. március 1. 7.

¹³ *Borsszem Jankó*, 1896. március 1. 7.

Ahogy a példa is mutatja, a vicclapok nem csak egy-egy viseleten gúnyolódtak. Csattanóik kereszttüzébe gyakorta került e ruhadarabok nyomorító, deformáló hatása is, tehát az élcelődés mellett bizonyos progresszivitás is jellemezte őket.

Az orvosok mellett számos egyesület alakult, amely a női öltözködés megreformálásáért küzdött. Angliában a Rational Dress Society, míg Németországban Paul Schultze-Naumburg festő és építész ajánlotta az egyszerűbb, könnyebb ruhákat. Kiáltványait, írásait idézték a hazai lapok is, ugyanakkor ezt nem követte osztatlan siker, hiszen ezek a modellek a korábban megszokottakhoz képest idomtalanok és esetlenek tűntek a fűző nélkül. A 19. század utolsó éveiben több reformruha-elképzelés született: az 1890-es években az egyenes vonalú, mell alatt szabott fazonokat mutatták be a tervezők. Ezeket fiatal lányoknak ajánlották. Ezzel párhuzamosan az idősebb korosztály számára bővebb és lazább, általában reggelihez való ruhát proponáltak (F. Dózsa 2014: 66–68).

A nadrágviselet megjelenése a női öltözködésben a 19. század elejére, elterjedése a század utolsó évtizedére tehető. A bécsi divatlapok már a század elején ajánlottak a nők számára nadrágszoknyát (elsősorban lovagláshoz), amelyet egy gombolással lehetett nadrágból szoknyává alakítani. A század közepén egy amerikai feminista hölgy, Elizabeth Smith Miller szabadidős tevékenységhez javallotta a szoknya alá felvett nadrágot. Ezzel egy időben, az Amerikai Egyesült Államokban 1850-ben Worcesterben ült össze az első kongresszus, amely a nők szavazati jogának bevezetését követelte (Kéri 2008: 69). Smith Miller ötletét felhasználva, barát-nője Amelie Bloomer, a *The Lily* című újság szerkesztője azonnal terjesztette ezt az új módit lapja hasábjain. Ekkor sok követője még nem akadt, de a korban elterjedő sport ruházataként egyre több nő hordta. A hazai lapok többsége (leginkább tartózkodó vagy elutasító hangnemben) írt erről a nadrágtípusról. A Fővárosi Lapok egyik számában beszámolt Bloomer haláláról, s ezzel kapcsolatban megemlítette a női nadrágviseletet is. A cikk beszámolója szerint bár a női nadrágviseletet kezdetben megvetés fogadta, a későbbiek során akadtak hívei Angliában.¹⁴

A Pesti Hírlap is foglalkozott a kérdéssel; cikkében nőemancipátornak nevezte, ugyanakkor kihangsúlyozta: Bloomer a nadrágot „nem azért hordja, hogy ez által a férfiakkal egyenlővé tegye magát, hanem mert a józan észnek csak ez a viselet felel meg”.¹⁵ Az általa „feltalált” térdig érő fazont később bloomernek kezdték nevezni; ez a fogalom 1890-re a biciklis nadrágot jelentette (Broby-Johansen 1969: 276–277, Cunnington 1976: 18, Ék 1994: 80–101). Marnie Fogg (2013: 192–193) véleménye szerint azonban tévedés lenne egyenlőségi jelet tenni a kettő közé. A nadrágot az 1890-es években egy angol író, Mrs. Hancock is igyekezett népszerűsíteni (az általa prezentált bő, buggyos fazont a magyar lapok is közölték¹⁶), de továbbra sem sikerült meggyökereztetni a sporton kívül. Hétköznapi, utcai viseletre első példákat az 1900-as évektől találhatunk (F. Dózsa 2014: 71–72).

Bár a kutatók többsége a sportoláshoz köti a női nadrág megjelenését és elterjedését, érdemes kiemelni itt Paul Poiret (1879–1944) tervező és szabász nevét, aki az 1910–11-es szezonban új, háremszabású nadrágot tervezett a nők számára.¹⁷ Kollekcója hatalmas visszhangot kapott, külföldön és itthon egyaránt; budapesti látogatásáról hosszasan cikkeztek a hazai lapok. A fővárosban előadást és divatbemutatót is tartott, amellyel elnyerte a mágnásasszonyok, az arisztokrata nők, a színésznők és a divatszalonok tulajdonosainak tetszését.¹⁸ Paul Poiret nemcsak a női nadrágviselet elterjesztéséhez járult hozzá; munkájának köszönhetően az 1900-as években kezdett elterjedni a reformviselet is, amely szélesebb körben aratott sikert. Modelljeiről levetette a fűzőt, és teljesen egyenes szabású ruhadarabokat adott rájuk. Sikerének titka az lehetett, hogy bár ezek a ruhák az egyszerűbb vonalvezetést követték, gazdag mintázatúak és színesek voltak (F. Dózsa 2014: 71).

14 *Fővárosi Lapok*, 1895. január 1. 178.

15 *Pesti Hírlap*, 1895. január 17. 16.

16 *Pesti Hírlap*, 1891. április 24. 9.

17 *Budapesti Hírlap*, 1911. március 1. 12.

18 *Világ*, 1911. november 23. 11.

A viccek középpontjában: a nadrág mint a változó szerepek szimbóluma

A hazai élclapok a 19. század végén és a 20. század elején rendszeresen jelentettek meg a női nadrággal, nadrágviseléssel kapcsolatos vicceket, de emellett számos nadrággal kapcsolatos élc csattant a szegényeken (ezt a karikatúrák foltozott nadrággal jelenítették meg¹⁹), a fiatal férfiakon (rendszerint a hátulgombolós nadrág hordásával hozták őket összefüggésbe, amely egy kisgyermekkorban viselt ruhadarab volt²⁰), a parasztságon (találhatunk gatyával kapcsolatos sorokat, ami a parasztság vélt elkényelmesedésére utal²¹), a cigányokon (az általuk vágyott vörös színű, tisztí nadrág számos vicc alapját alkotta²²), és a szerbeken is.

- Mi a különbség egy nadrág és a szerb király menyasszonya között?
- Az egyik pantalon, a másik Panta-lány.²³

Ez a rövid, csattanós vicc is mutatja, hogy e lapok hányféle módon űzhettek gúnyt egy-egy témában. A szövegrészlet a szerb politikai botrányra utal: I. Sándor szerb uralkodó (1876–1903) Szabács (Šabac) előljárójának, Panta Lunjevica lányát, Draga Mašint vette feleségül. Az özvegy és meddő Draga közel tíz évvel volt idősebb Sándornál, korábban az uralkodó édesapja, I. Milán király (1854–1901) udvarhölgyei közé tartozott (Jelavich 2000: 33–34). A vicc alapját két hasonló, de az utolsó tagjában eltérő szó adta: a francia kifejezés és Draga Mašin édesapja nevének átírásából keletkezett egybecsengés vált a humor forrásává.

Ugyanakkor érdemes kiemelni, hogy a nadrágviseléssel kapcsolatos vicceket a legnagyobb számban a női térnyeréssel kapcsolatban közölték az élclapok: a szavazati jogért való küzdelem, az oktatási lehetőségek kiszélesedése, a kaszinókban, kávézóknak és bárókban való időtöltés és a sportolás témaköre a nadrágos nők képével összekötve jelent meg. Az élclapokban megjelenő nadrágvisélet ebben különbözik a többi ruhadarab és divat karikírozásától: míg azokat leginkább túlzó mivoltuk miatt jelenítik meg (például a túl szorosra húzott fűző, a tömött mintázatú szecessziós ruha vagy a terjedelmes krinolin), addig a nadrágvisélet élceit nem tudjuk értelmezni a társadalmi és a politikai változások kontextusa nélkül. Mindezekre a következő oldalakon mutatok példákat, elemezve a különböző vicceket, humoros történeteket.

A nők jogköreit érintő változások az 1800-as évek utolsó évtizedeiben teljesedtek ki (leszámítva a szavazati jog elnyerését, amelyet már korábban említettem), ugyanakkor a vicclapok merev elutasítással kezelték ezeket a változásokat – ideértve a női nadrágviséletet is. Ez az elutasítottság, kizártság mutatkozik meg az alábbi versben:

Joga van itt minden elemnek,
Egyedül nincsen a női nemnek:
A hónap is joga van havazni,
Nincsen a nőnek joga szavazni.
A szélnek is van itt joga fújni:
Nincs joga nőnek nadrágba bújni.²⁴

A versrészlet a nadrágot a többi, nők számára részlegesen vagy nem elérhető jogok közé sorolja (lásd a 3. képet).

19 *Bolond Istók*, 1900. augusztus 5. 9.

20 *Kakas Márton*, 1903. november 1. 11.

21 *Borsszem Jankó*, 1904. február 28. 10.

22 *Borsszem Jankó*, 1892. január 3. 4.

23 *Kakas Márton*, 1900. augusztus 5. 9.

24 *Borsszem Jankó*, 1913. február 2. 8.

3. kép

Gunyoros vers a szoknyanadrágról

A szoknyanadrág Pesten

Ah Páris, Páris!
A fej szédül ott;
Divatba jött máris
A fess jupe-culotte.
És, bár kissé resten,
De horják már Pesten,
S ha molett a dáma,
Az csöppet se káros.
„Groszartig!” — szól máma
A Tréziaváros.

Forrás: Borsszem Jankó, 1911. február 26. 2.

A sorok között megbújó természetesnek és természetellenesnek mondott képek hangsúlyozásával tiltja el a nőket a nadrágviselettől, hiszen a hóról köztudott, hogy havazik, ez a természet rendje, mint ahogy a szél is fúj. Ezzel ellentétben a nő számára természetellenes a nadrág viselete, a szavazati joggal egyetemben. Ezt a különbözőséget legmarkánsabban az első két sor adja vissza, hiszen az elemekkel szemben a nők semmilyen joggal sem rendelkeznek, rendelkezhetnek.

Ugyanezt az álláspontot képviselte a Kakas Márton karikatúrája. Itt az édesanya és a kislánya örömeinek ugyanaz az oka: az első nadrág.²⁵ A képen a nő egy tükörben nézegeti magát, míg fia egy kényelmes karosszékben hever mögötte. A ruharabról a képaláírás árulkodik: a kis Guszti kislányként már jogosult volt a biciklis nadrágra, amelyet édesanyja felnőtt nőként sokáig nem hordhatott. A karikatúra egy gyámság alatt álló, gyermekszerű nő képét adja vissza, akinek öröme, viselkedése saját fiához hasonlatos (lásd a 4. képet).

4. kép

Mama és fia egyaránt örülnek az első nadrágnak

A BICIKLIZÓ MAMA.

A kis Guszti. Ugy-e, mamuska, most te is úgy örülsz, mint én, a mikor először kaptam nadrágot.

Forrás: Kakas Márton 1896. július 26. 9.

A női jogok kiteljesedésével párhuzamosan a reformkori Magyarországon számos nőegyesület jött létre, amelynek tevékenységét az élclapok több alkalommal összekapcsolták a nadrágviselettel. Ezek az egyesületek kezdetben karitatív és vallásos jelleget öltöttek; tevékenységük a későbbiek során szélesedett ki az emancipációs törekvések irányába (Kereszty 2011: 64–65). Az egyesületek száma a korszakban dinamikusan növekvő tendenciát mutatott: míg 1862-ben 90 darab működött az országban, addig a 20. század első harmadában, 1932-re már 2236-ra nőtt a számuk (Papp & Sipos 2017: 173). A század végén két jelentős egyesület alakult meg: 1896-ban a Nőtisztviselők Országos Egyesülete, 1904-ben pedig a Feministák Egyesülete. Ez utóbbi (kiválva a Nőtisztviselők Országos Egyesületéből) a Nemzetközi Női Választójogi Szövetség (*International Woman Suffrage Alliance – ISWA*) magyarországi tagszervezeteként jött létre, Glücklich Vilma és Bédy-Schwimmer Róza vezetésével. 1906-ban 342, 1907-ben pedig már 507 tagja volt (Kéri 2008: 87). Ismeretterjesztő előadásokat tartottak, és könyvtárakat hoztak létre. Igyekeztek az országon belül terjeszkedni, több vidéki fiókszervezetük jött létre.

A fiókszervezetek mellett több külföldi egyesülettel is tartották a kapcsolatot, azok célkitűzésit, tevékenységét igyekeztek beolvasztani programjukba. Céljaik közé tartozott a női választójog legitimálása Magyarországon és a női munka kérdése is. A korszakban a Feministák Egyesülete a magyarországi női politizálás egyik legjelentősebb bázisát jelentette (Acsády 1999; Acsády & Mészáros 2016). Erről a témáról olvashatunk Stanczi néni írásában, aki az egyik kedvelt szerepjáték-figura volt a Bolond Istókban. Stanczi néni éles nyelvvel gyakran kritizálta a legújabb divatot, a színésznőket és a politikai történéseket egyaránt. Megvolt a véleménye a nőegyletekről is:

Mit szóltok ahhoz a nőegyletkez, mely most abban sántikál, hogy nadrágban járjunk?
Na halljátok, jól fognak kinézni a lipótvárosi genzefetten meghízott ladyk.²⁶

A kritika egyszerre érte a nőegyletet (amelynek tagjai a nadrág viselésében sántikálnak, tehát valami rossz dologra készülnek) és a budapesti nagypolgári zsidó nőket, akikre a libazsírral (eredetileg németül *gänsefett*, a liba fogyasztása a korszakban elterjedt volt a zsidóság körében) és a lipótvárosi lokalizációval utal. Az idézet összekapcsolja a nőegyletet és a nadrágviseletet a nagypolgári zsidó nőkkel, ugyanakkor el is ítéli őket, amit negatív testképpel jelenít meg. Tehát ezek a nők nemcsak elhízottak, hanem egyesületbe járnak és nadrágot is viselnek. A korszak élclapjaira (főképpen a Bolond Istókra) jellemző volt a zsidóság karikírozása, amely elsősorban a zsidó férfit jelenítette meg karikatúráiban. A zsidó nő általában a férfi „kiegészítője” volt, s a korabeli ábrázolásokban nem volt jellegzetesen felismerhető testalkata vagy megjelenése; általában környezete (férje) árulta el származását (Vörös 2003). A jelen eset kivételt képez: a Stanczi néni karakterétől vett idézet csak a zsidó nőt karikírozza.

Természetesen megszólaltak férfikarakterek is a lapokban, bár a szerepjáték figurák közül jellemzően kevesebbet írtak a nadrág kérdésében a női társaiknál. Bugaczfalvi Bugaczi Gergely, szintén a Bolond Istókban megjelenő tönkrement földbirtokos a női nadrágviseletet egyenesen az asszonyok forradalmi eszközének tartotta:

Mit tudtok ti a világ folyásáról? Mit tudjátok ti, hogy maholnap az asszonynép lesz az úr az egész világon, hogy ők hordják ezentúl a nadrágot és a férfiak a szoknyát. ... Már csak napok kérdése, hogy mikor üt ki az egész világon, teszem fel, az asszonyforradalom, és az lesz a jelszó, hogy karóba kell húzni minden férfit, a ki szoknyába nem bújik és a nadrágját nem nyújtja hódolattal a nőknek.²⁷

Ez a vicc a nők egyesületi törekvéseit gúnyolja, amelyet csúfosan asszonyforradalomnak nevez. A sorok egy „fordított világot” vázolnak fel, amelyben a férfiak szoknyát húznak, a nők pedig nadrágot viselnek. Az idézetben hatalmi jelképként jelenik meg a nadrág, amelynek átadása egyben a hatalom átadása is, a szoknya pedig a behódolást, a meghunyászkodást jelenti. Az ennek ellenálló, ellentmondó férfiakat a nadrágos nők karóba

26 *Bolond Istók*, 1896. május 3. 9.

27 *Bolond Istók*, 1911. december 10. 8.

húzzák. Bugaczfalvi Bugaczi Gergely víziója – bár szélsőséges képet fest – a nők térnyerésétől való félelmet jeleníti meg, amely véleménye szerint eluralkodik a világon.

Bár a Bolond Istók figurája által elképzelt asszonyforradalom nem valósult meg, a nők a századforduló idején egyre több, korábban kizárólag férfiak által látogatott helyen jelentek meg. A 19. században a vendéglőkbe, a kaszinókba és a kávéházakba jellemzően nőtlen férfiak jártak, az 1910–20-as évekig döntően női társaság nélkül. Ezek közül kiemelkedik a kaszinó, ahol egyáltalán nem jelentek, jelenhettek meg nők; ez – főleg esténként – a férfitársaságok találkozóhelye volt.

A század folyamán azonban egyre többször látogatták a kávéházakat a nők, ami különösen igaz volt Budapestre és a nagyobb városokra. Ugyanakkor ebben a kérdésben erősen elkülönült egymástól a polgári kávéházak és a mulatós éjszakai kávéházak világa. A századforduló során már nem volt elképzelhetetlen, hogy egy nő megjelenjen egy kávéházban, először kísérővel, majd a későbbiek során ennek két újabb formája valósulhatott meg a polgári nők előtt: a hölgytermekben eltöltött idő és az úgynevezett hölgyórák. Ezek szalonokra emlékeztetve, térben és időben elkülönített tartózkodást biztosítottak a hölgyeknek. A mulatós éjszakai kávéházakban a jó hírűre kevesebbet adó nők fordultak meg rendszerint, tartózkodásuk célja a férfiközönség kiszolgálása volt. Egy részükről nem volt megállapítható, hogy a személyzethez vagy a közönséghez tartozott-e: gyakran egyszerre szolgált ki, miközben maga is vendég volt. Ide tartoztak a kasszírnők, a női zenekarok tagjai, a táncosnők és néhány prostituált is (Varga 1996).

A Bolond Istók egyik szerepjáték-figuráján keresztül kapcsolta össze a kávéházi kultúrát, az éjszakai mulatóhelyeket és a női nadrágviselést. Emanczi Paula, a habókos fiatal lány, aki „emanczipált feministának” vallotta magát, számos alkalommal alkotott véleményt a nadrágviseléssel kapcsolatban. Nem társíthatunk hozzá olyan hosszú, egész oldalakat betöltő fejtegetést, mint Stanczi néni karakteréhez, inkább rövidebb gondolatok jelentek meg a neve alatt. Felvetései középpontjában a nő–férfi-ellentét állt, ez humora egyik alapjának bizonyult. Egyik megszólalásában így mutatott rá a női nadrágviselés és a mulatóhelyek kapcsolatára:

Én még várok egy keveset, míg a nadrágszoknya nálunk is divatba jön. Akkor aztán férjhez megyek – nadrágszoknyában. A nászúton legalább férjemmel bátran mehetek az éjjeli mulatóhelyekre is.²⁸

A rövid, humoros megjegyzésből kiolvasható a nők előtt (részlegesen) zárt kávéházi tér problémája, amelyet Paula nadrágviseléssel kíván megoldani. Ezzel egyfelől férfi szerepet vesz fel, ugyanakkor ennyivel mégsem oldható meg a probléma, hiszen férje kíséretével tud csak erre a helyre belépni. Tehát – bár nadrágot vesz fel – mégsem részesül ugyanazokból a jogokból, amelyek férjének járnak.

A századforduló környékén már megjelentek az első női kaszinók. Az egyik legjelentősebb közülük az 1906-ban alapított Zomborban, emellett 1898-ban az Országos Kaszinó is megnyitotta egyik termében a Hölgykaszinót. Ebben a teremben ugyan lehetett politizálni, de kártyázni szigorúan tilos volt. A hölgyeket – akik taglétszáma 50 és 100 fő között mozgott – teaestélyekkel, felolvasásokkal és hangversenyekkel szórakoztatták (Eöry 2017). Papucsfi Flórián, a Bolond Istók alakja a női kaszinók megjelenését és a nadrág divatjának elterjedését kapcsolta össze:

Mit szóltok hozzá, már a nőknek is van kaszinójuk. De miután belátják azt, hogy kaszinóba mégsem igen illik szoknyás népek járni, hát egyszerűen divatba hozták a szoknya-nadrágot.²⁹

A hazai élclapok foglalkoztak a női tanulás és munka témakörével is. A magyarországi nőket érintő oktatási rendeleteket a korábbi fejezetben tárgyaltam, így itt az ezzel kapcsolatos vicceket emelem ki. A tanítónő, nevelőné képe és a női nadrágviselés az alábbi sorokban kapcsolódik össze:

28 *Bolond Istók*, 1911. április 2. 4.

29 *Bolond Istók*, 1911. március 12. 8.

A nevelőnő sokáig vesződik, míg végre megérteti a tíz éves Pista fiúval, hogy mi a különbség a *konkrét* és az *absztrakt* között.

— Ide figyeljen. Konkrét az, ami látható, absztrakt pedig az, ami nem látható. No, most mondjon erre egy példát.

— A nadrág! — feleli a fiú.

— Nos, nos? Konkrét az, vagy absztrakt?

— Hát az enyém, az konkrét, de a kisasszonyé absztrakt.³⁰

A vicc csattanóját a nadrág kettőssége adja: amíg a fiún konkrétan megjelenhet, addig a nevelőnő számára a nadrágviselet nem valósulhat meg, csak elméletben veheti fel azt. A nevelőnőt, aki tekintélyben felette áll a tanítványának, a vicc a nadrág eszközével lealacsonyítja.

A legtöbb fiatal lány a korszakban leginkább időtöltésből rajzolt vagy festett, azonban voltak nők, akik rajztanári vagy művészeti pályára készültek (Szécsi & Géra 2015: 357). A művésznőket is parodizálták a nadrág segítségével. 1899. június 4-én a Bolond Istók rövid verset közölt Rosa Bonheur-ről: a vicc csattanóját a „festeni” szó kétértelműsége adta, azaz Bonheur jól fest a vászonra, de nem fest jól nadrágjában.³¹ Tehát a tehetségét elismeri, ugyanakkor ez sem legitimálhatja számára a nadrágviseletet.

Az élclapok kedvelt témájának számított a 19. században kibontakozó sportélet, ezen belül is a mozgás és a női nadrágviselet kapcsolata. A séta és a kirándulás mellett más mozgásformák is szokássá váltak. A 19. század végén a (női) sport még nem elsősorban a versenyzésről szólt; sokkal inkább szórakozásnak, kellemes időtöltésnek számított. Itthon a polgári családok női tagjai elsősorban a korcsolyázásnak, a tenisznek és a biciklizésnek hódoltak.

A nők és a fiatal lányok számára kezdetben károsnak vélték a testmozgást, például azzal érvelve, hogy a korcsolyázás meghűlést okozhat (Kéri 2008: 165). A divatlapok gyakran tudósítottak a különböző sportviseletek divatjának változásáról, de az élclapok kedvelt témája lett a női biciklizés, torna és lovaglás is. 1896-ban indult a Kerékpár Sport című lap, amely első számát a női biciklizésnek szentelte. A lap a későbbiekben is sokat foglalkozott ezzel a kérdéskörrel, gyakran mutatott be híres nőket, akik előszeretettel hódoltak ennek a sportnak (Kozák 2004: 40). Bár az előbb említett lap próbálta népszerűsíteni ezt a sportot, Kozák Péter (2004: 42) kutatásai szerint kevés nő használt biciklit. Neki némileg ellentmond Imrehné Sebestyén Margit (2010: 206), aki szerint még az 1890-es években is ellenérzést váltott ki a női kerékpározás, de pár évvel később, a századfordulón már biciklis versenyeket is rendeztek. Ugyanakkor mindketten kiemelték a kerékpározásra alkalmas öltözet fontosságát, hiszen a hosszú, uszályos ruhákban lehetetlen volt tekerni a pedált.

A századfordulón az általánosan elterjedt biciklis öltözék elegáns selyemblúzból, bő térdnadrágból és alá húzott fekete harisnyából állt. A praktikussági okokból húzott nadrágviselet a vicclapok bő forrásanyagául szolgált. A kerékpározást könnyítő nadrágot és az azt felvevő nőket egyaránt karikírozták – akkor is, ha annak viseletét az észszerűség diktálta. A három élclapban összesen öt cikk jelent meg a biciklis nadrágról. Ezt a témát több ízben is megragadta a Bolond Istók alakja, Stanczi néni, aki olvasóihoz intézett kérdést:

Leikeim, mit szóltok hozzá? Elhatároztam, mert a lábaim nagyon kezdik a szolgálatot fölmondani, hogy ezentúl bicziklin vizitázom! Naponta legalább is átlag tíz vizitet teszek, gyalog már nem győzöm s a villamos bilettára nem futja, hát kereken járok. Adjatok tanácsot aranyos libuskáim, hogy nadrág-kosztümöt csináltassak-e vagy ne?³²

Írása mutatja a korszakban egyre elterjedtebbé váló kerékpáros közlekedést. Bár a közvélemény – elsősorban a hazai sajtó – gyakran ellenérzését fejezte ki irányába (a Magyar Bazár nőietlennek titulálta ezt a testmozgást,

30 *Borsszem Jankó*, 1911. augusztus 6. 7.

31 *Bolond Istók*, 1899. június 4. 10.

32 *Bolond Istók*, 1899. október 8. 4.

és kiemelte az ezzel járó izzadt és kivörösödött arcot, a hajlott vállat és a szétvetett lábakat, amiket egy férfi sem találhat esztétikusnak³³), mégis egyre több nő kezdte el használni a század utolsó évtizedeiben. Az ellenző hangok ellenére kiolvashatjuk a sorok közül a kerékpár gyakorlati jelentőségét is; használata megkönnyíthette a közlekedést, Stanczi néni is a lábfájdalomra hivatkozva tervezi használni a biciklit. Ugyanakkor a kerékpározást könnyítő nadrág, illetve nadrágkosztüm viseletét nem jelenti ki egyértelműen, helyette kérdést formál az olvasók felé, rájuk bízva ennek a ruhadarabnak a megítélését.

Az 1860-as évek során előtérbe került a torna mint mozgásforma, ugyanakkor még Magyarországon nem tekinthetünk rá elterjedt sportként (Hadas 2002: 17). A századfordulón a hazai lapok előszeretettel közöltek cikkeket a női tornáról, amelyhez a nadrágviseletet tartották célszerűnek.³⁴ Gimnasztikai egyletek Pesten kívül csak Miskolcon, Pozsonyban, Győrben, Eperjesen, Nagyváradon és Kassán jöttek létre (Siklóssy 1928: 458–459). A női tornáról számos eltérő gondolat született a korszakban, gyakran ajánlották a fiatal lányoknak mint tartást javító mozgásformát. Erre a témára a női nadrágviselet kapcsán a Bolond Istók Czukros Babája is kitér egy gondolat erejéig:

Az egyik fővárosi polgári lányiskolában a tornaórán a növendékek nadrágban kötelesek tornázni. Istenkém, bocsáss meg, hogy ezt a ruhadarabot kimondtam. Mert azt hiszem, ez nem illik. Fölhúzni azonban, úgy látszik, annál jobban.³⁵

A század utolsó harmadában egyre több tanterv, tanmenet és oktatási dokumentum jelent meg a nőnevelő tornászattal kapcsolatban; ezeket két lapban, a Tornaügyben és a Herkulesben publikált cikkek egészítették ki. A korszakban az egyik legjelentősebb műnek dr. Turjay László 1882-ben íródott munkája, a *Nőnevelő tornászat szülék, tanítók és tanítónők számára* számított, amelyben a szerző két típusú tornászatot különböztet meg, a férfi testgyakorlást, amely erősebb mozgású és hatékonyabb, és a női tornászatot, amelyet táncszerű, zenére végezhető mozgásformákból állt. Turjay szerint a tornászat lényege a női test elpuhultságának megelőzése, az egészség fenntartása és a szép alkat kialakítása, tehát az, hogy a nőket a férfiaknak tetsző lényé formázza (Hadas 2003: 208–213). Czukros Baba írásából is ezt olvashatjuk ki: a tanulás és a torna már elfogadott tevékenység a fiatal lányok számára, azonban a nadrágviselet továbbra is tiltott téma, tabuként jelenik meg. Míg az előbbi a férfiak számára kívánatos változásként jelenik meg, addig az utóbbitól ódzkodnak, így a fiatal lányoknak (és nőknek) ajánlatos elkerülniük azt.

Végül, de nem utolsósorban írásomban a színház és a női nadrágviselet kapcsolatára fordítok néhány mondatot. A polgárosodás folyamata átalakította a közízlést is: elkülönült egymástól az úgynevezett magas művészet és a tömegkultúra (Ágoston 2001: 472). Az értelmiség, az arisztokrácia és a nagypolgárság tagjai előszeretettel jártak színházba, ami a társasági élet és így a divatoknak hódolás bizonyításának színtere volt. A vizuális művészetekben a ruha a mondanivaló megerősítését szolgálta, szolgálja. Egy-egy jelenetben a ruha anélkül is irányt adott, hogy a szereplő megszólalt volna (Szilvitzky 1982: 21–22). Így a kor színésznői az öltözködés tekintetében irányító szerepet tudhattak maguknak, ha pedig nem állt rendelkezésükre elegendő pénz a legújabb kollekciókra, gyakran hordták jelmezeiket az utcán is (F. Dózsa 1989: 46–47).

Az 1890-es években a színház fontos szerepet töltött be a társadalmi életben. A Vígszínház, a Magyar Színház, a Nemzeti Színház, az Operaház, a Népszínház, a Király Színház és a Modern Színház egyaránt teltházas előadásokat tartott. A színdarabok és a színészek, színésznők pedig nagy hírnévnek örvendtek a korban, szinte minden laptípus cikkezett róluk. A divatlapok gyakran leírták egy-egy színésznő viseletét, akit a divat első hírnökeinek tekintettek. Érdemes kiemelni azonban a cenzúra fontosságát. A 19. század utolsó harmadára még mindig jellemző és gyakran következetlen volt a színházat ért cenzúra, amelynek elsődlegesen erkölcsnevelő célzata volt, és tovább is fennmaradt, mint a sajtó korlátozása (Balázs 2014).

33 *Magyar Bazár*, 1984. július 16. 109.

34 *Tolnai Világlapja*, 1910. január 16. 152.

35 *Bolond Istók*, 1909. december 26. 4

Az élclapok is sokszor hoztak le humoros történeteket, átírt forgatókönyveket, színházi beszámolókat. A Borsszem Jankó „Theatralia” címszó alatt értékelt a legújabb darabokat, amíg a Bolond Istók „Színi Szemléje” tudósított a színészekről. A férfiszerepeket eljátszó színésznőket a „nadrágszerep” kifejezéssel illették, vicceik csattanóinak alapjául is ez a kollokáció szolgált. Természetesen nem a 19. század folyamán fordult elő először, hogy egy színész ellenkező nemű karaktert alakítson a színpadon. Az 1600-as évek londoni színházaiban férfiak alakítottak minden karaktert, férfit és nőt egyaránt. A modernkori színjátszásban azonban egyre többször fordult elő ennek az ellenkezője; Sarah Bernhardt francia tragika például a Reichstadti herceget alakította Edmond Rostand *Sasfók* című művében.

A hazai színjátszás történetében is találunk erre példát, Fedák Sári a *János vitézben* és a *Bob hercegeben* játszott el férfi karaktereket.³⁶ Ugyan a nadrágszerep kifejezés általános volt a férfiakat eljátszó nőkre; az élclapok a női nadrágot felhasználva értékelték a színésznők teljesítményét. Fedák Sáriról például a Borsszem Jankó tudósított nadrágszerepben. Bár a későbbiekben tovább részletezte Fedák színdarabban nyújtott teljesítményét, a cikk írója lesújtónak gondolta a színésznő „nadrágszerepét”:

A Babuska került előadásra. Ez egy legszebb operett a világon, mert ebben Fedák Sári és Váradi Ili együttesen fordulnak elő. Arról van szó benne, hogy a két művésznő közül melyik tud jobban énekelni, az kapja meg a Babuskát Fali Leótól, a zseniális lehárferencztől [*sic!*], aki Bécsből nézi az egész hecczet. Az egyik művésznő elénekel egy szép angol tánczot, a másik egy nadrág-szoknyát énekel, fekete bársony kivitelben, arany sujtásokkal, melyek valóban lesujtóak. Ez a másik: ez Fedák Sári...³⁷

Összegzés

A kiegyezés utáni Magyarországon számos gazdasági, ipari változás történt. Javultak az életkilátások, korszerűbbé váltak a lakások, csökkent az éhínség, az emberek többsége jobb minőségű és változatosabb élelmiszerekkel táplálkozhatott. A nők társadalmi helyzete azonban alig változott a 19. század második felében. A középosztály asszonyainak életét merev és berögzült szokások hálózták át, ezeket gyermekkoruktól kezdve sajátították el. Életük a háziasszony és az anya szerepében teljesedett ki, amelyhez reprezentációs feladatok társultak. Politikai és gazdasági jogaik szegényesek voltak, apjuk, férjük vagy más férfi rokonuk gyámsága alá tartoztak.

Ugyanakkor ez a merev értékrend a 19. század második felében megváltozni látszott. Ezzel összefüggésben a nők oktatási lehetőségei kiszélesedtek, az első világháború után a szavazati jogot is megszerezték. Egyre több lehetőségük volt a sportolás területén, emellett a századfordulón már kávéházakba és kaszinókba is járhattak. Ugyanakkor mindezek a változások ellenállásba ütköztek, amelyet a korabeli élclapok viccei (is) mutatnak.

A korszakban egymástól „elzárkózó” nők és férfiak a századfordulón egyre több helyen rendelkeztek, rendelkezhetek ugyanazokkal a lehetőségekkel. A Borsszem Jankó, a Bolond Istók és a Kakas Márton ezeket a változásokat jelenítette meg hasábjain, és egyúttal bírálta és el is utasította őket. Az elutasítás egyik példaként jelenik meg a női nadrágviselet karikírozása. Ez a ruhadarab nem önmagában jelenik meg a különböző viccekben: mindhárom lap emancipációs folyamatokat társított hozzá. Egyletekbe lépő, tanító és sportoló nőket jelenítettek meg a nadrágviseletet gúnyoló viccekben, egyszerre utasítva el a ruhadarabot és a hozzá kapcsolt tevékenységet is.

A női nadrágviselet lehetősége kívül esik a középosztály szigorú gondolkodásmódjának keretein, így határátlépésként jelenik meg ezekben a lapokban. Ez – mint a korabeli élclapok humorának forrása – a Heller Ágnes által megfogalmazott másságra épült. A nadrágot viselő nők szembementek a korabeli normával, a szigorúan szabályozott és az illemkönyvek által rögzített öltözködési előírásokkal. Ez a normaszegés pedig ellenérzést,

³⁶ *Tolnai Világlapja*, 1929. április 3. 32.

³⁷ *Borsszem Jankó*, 1911. március 5. 4.

idegenséget (vagy akár félelmet) válthatott ki a férfiakban és nők egy részében. Ez az averzió akkor is fennállt, ha a női nadrágviseletet az észszerűség indokolta – például a sportolás, a testmozgás megkönnyítése.

Írásom a korábbi divattörténeti, öltözködéstörténeti kutatások egyik eredményére, kijelentésére is reflektál. Mindhárom élclap nagy arányban foglalkozott a biciklis hölgyekkel. A nők körében (is) fokozatosan terjedő sportolás új ruhatárat kívánt, hiszen a korábbi szoros fűzőben és súlyos, hosszú ruhákban lehetetlen volt a testmozgás. A női kerékpározás terjedése és a hozzá felvett nadrág fontos részét képezi az átalakuló öltözködési hullámnak, ugyanakkor a korpusz rávilágít arra is, hogy a női nadrágviselet nem pusztán ezzel a tevékenységgel kapcsolható össze – egyetértve Marnie Fogg kijelentésével, miszerint a bloomers típusú bővülő nadrágot hiba lenne csak és kizárólag a kerékpározáshoz való öltözékkel azonosítani. A Borsszem Jankó, a Bolond Istók és a Kakas Márton viccei tehát megmutatják a női nadrág sokszínűségét, széles körű viseleti lehetőségeit és általuk kiváltott ellenszenvet is.

Végül, de nem utolsósorban még egy pontot szeretnék kiemelni. Mindhárom élclap – harsány, durva humorának köszönhetően – számos olvasóra talált a századfordulón. Bár Fabó Edit szerint ezek az élclapok egyben nevelői, társadalomformálói szerepet is betöltöttek, az általuk megformált karakterek, leírt viccek, verseik nem csupán gúnyos paródiaként szolgálhattak a korszakban, hanem bemutattak egy újfajta nőképet is.

A sztereotip figurák, a cserfes, fiatal Emanczi Paula, a nyers, szatirikus humorral rendelkező Stanzi néni vagy éppen a nadrágszerepben tündöklő színésznők példát is mutathattak a női olvasók számára. Ezek a lapok tehát egyszerre parodizáltak és terjesztettek egyfajta, a korszakban megjelenő új nőképet. Ez a nő pedig kávéházakba járt, tanult, biciklizett – és nem utolsósorban nadrágot viselt.

Irodalom

Acsády Judit & Mészáros Zsolt (2016): Feminizmus a fővárosban és vidéken a múlt századelőn. In: Pap József & Tóth Árpád (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon*, 486–501. o. Budapest: Hajnal István Kör & Társadalomtörténeti Egyesület.

Acsády Judit (1999): A magyarországi feminizmus a századelőn. In: Püski Levente, Timár Lajos & Valuch Tibor (szerk.): *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. 1. kötet*, 295–311. o. Debrecen: KLTE Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszék.

Ágoston Gábor (2001): *Millenniumi magyar történet: Magyarország története a honfoglalástól napjainkig*. Budapest: Osiris Kiadó.

Balázs Eszter (2014): Szexuális kultúra, színház, cenzúra a 19. századvégi Budapesten. Egy értelmiségi tiltakozás és a sajtó. *Médiakutató*, ősz, 63–86. o.

Boucher, François (1973): *20,000 Years of Fashion: The History of Costume and Personal Adornment*. New York: Hanry N. Abrams

Broby-Johansen, Rudolf (1969): *Az öltözködés története*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Buzinkay Géza (1983): *Borsszem Jankó és társai*. Budapest: Corvina Kiadó.

Buzinkay Géza (1988): *Mokány Berczi és Spitzig Itzig, Göre Gábor mög a többiek... A magyar társadalom figurái az élclapokban 1860 és 1918 között*. Budapest: Magvető Kiadó.

Buzinkay Géza (2016): *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest: Wolters Kluwer.

Cunnington, Cecil Willet (1976): *A Dictionary of English Costume*. London: Adam & Charles Black.

Ék Erzsébet (1994): *Magyarországi viseletek: a honfoglalástól napjainkig*. Budapest: Littoria Könyvkiadó.

Eőry Gabriella (2017): A kaszinók elterjedése Magyarországon. *Századok*, 4. sz. 809–842. o.

F. Dózsa Katalin (1989): *Letűnt idők, eltűnt divatok 1867–1945*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

F. Dózsa Katalin (2014): *Megbámulni és megbámultatni. Viselettörténeti tanulmányok*. Budapest: L'Harmattan Könyvkiadó.

Fabó Edit (2014): Gúny és kritika. *Tanulmányok Budapest múltjából*, 39. évf. 215–238. o.

- Fábri Anna, Borbíró Fanni & Szarka Eszter (2006): *A nő és a hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895*. Budapest: Kortárs Kiadó.
- Fábri Anna, Borbíró Fanni & Szarka Eszter (1999): *A nő és hivatása I. Szöveggyűjtemény a nőkérdés magyarországi irodalmából 1777–1865*. Budapest: Kortárs Kiadó.
- Fogg, Marnie (2013): *Fashion: the whole story*. Munich: Prestel.
- Gáspár Gabriella (2007): A női jogok a magyar rendi társadalomtól a Horthy-korszak végéig. In: Palásik Mária (szerk.): *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*, 65–79. o. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Gáspárné Dávid Margit (1924): *A divat története: erkölcsök, szokások, viseletek*. Budapest: Pantheon Irodalmi Intézet.
- Gergely András, szerk. (2005): *Magyarország története a 19. században*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Géró Györgyi (2016): A magyar vicc és határvidéke. In: Boda-Ujlaky Judit, Barta Zsuzsanna, T. Litovkina Anna & Barta Péter (szerk.): *A humor nagyítón keresztül*, 23–32. o. Budapest: TINTA Könyvkiadó.
- Győrffy Alexandra (2018): A humor szerepe a kommunikáció hatékonyságában. In: H. Varga Gyula (szerk.): *Kommunikációs tudatosság – Médiatudatosság*, 152–161. o. Budapest: Hungarovox Kiadó.
- Hadas Miklós (2002): A gymnastica, avagy „a fiatalsági öröm köntösébe burkolt munka”. Adalékok a modern férfiaság kialakulásának vizsgálatához. *Korall*, 7–8. sz. 15–33. o.
- Hadas Miklós (2003): *A modern férfi születése*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Heller Ágnes (2001): A komédia halhatatlansága – A komikum meghatározhatatlansága. *Kritika*, 11. sz. 22–26. o.
- Heller Ágnes (2002): A komédia halhatatlansága – A nevetés. *Kritika*, 5. sz. 16–19. o.
- Horváth Zoltán (1974): *Magyar századforduló*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Imrehné Sebestyén Margit (2010): *Divatok és korok*. Celldömölk: Apáczai Kiadó.
- Jelavich, Barbara (2000): *A Balkán története II*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kereszty Orsolya (2011): *A „Nő és a Társadalom” a nők művelődéséért (1907–1913)*. Budapest: Magyar Tudományterületi Intézet.
- Kéri Katalin (2008): *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914*. Pécs: Pro Pannonia.
- Kosáry Domokos & Németh G. Béla (2001): *A magyar sajtó története II/2. 1867–1892*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kozák Péter (2004): *Illem, sport és divat. „Amazonok” a századfordulón (19–20. század)*. Budapest: Viktória Kiadó.
- Németh Luca Anna (2015): Illemkönyvek és társalgási útmutatók, mint történeti szociopragmatikai források. In: Németh Miklós & Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII.*, 125–141. o. Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Papp Barbara & Sipos Balázs (2017): *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Siklóssy László (1928): *Széchenyi-Wesselényi és még egy nemzedék. A magyar sport ezer éve II*. Budapest: Országos Testnevelési Tanács.
- Szapor Judit (2007): A magánszférából a politikai közéletbe: a női politizálás története a kezdetektől 1945-ig. In: Palásik Mária (szerk.): *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*, 129–144. o. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Szécsi Noémi & Géra Eleonóra (2015): *A budapesti úrinő magánélete (1860–1914)*. Budapest: Európa Kiadó.
- Szentesi Réka (2016): Egészség, feminizmus, szépségideál: A fűzőviselet körüli vita a dualizmus korában. In: F. Dózsa Katalin, Szatmári Judit Anna & Vér Eszter Virág (szerk.): *Divat, egyén, társadalom*, 145–161. o. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Szilvitzky Margit (1982): *A farmertől az ünneplőig: öltözködés és kreativitás*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Tóth György (2010): A varrógép meghonosodása Magyarországon. In: Flórián Mária (szerk.): *Életmód, szemléletmód és a módi változása a parasztság körében a 19–20. század fordulóján*, 137–167. o. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- Varga Éva (2004): Hölgyközönség a pesti kávéházakban. *Budapesti Negyed*, 1–2. sz. 79–103. o.
- Vörös Kati (2003): Judapesti Buleváron. *Médiakutató*, tavasz, 19–43. o.

Források

- Bolond Istók*, 1896. május 3.
Bolond Istók, 1899. június 4.
Bolond Istók, 1899. október 8.
Bolond Istók, 1900. augusztus 5.
Bolond Istók, 1902. június 8.
Bolond Istók, 1909. december 26.
Bolond Istók, 1911. április 2.
Bolond Istók, 1911. december 10.
Bolond Istók, 1911. március 12.
Borsszem Jankó, 1892. január 3.
Borsszem Jankó, 1896. március 1.
Borsszem Jankó, 1899. december 31.
Borsszem Jankó, 1904. február 28.
Borsszem Jankó, 1911. augusztus 6.
Borsszem Jankó, 1911. március 5.
Borsszem Jankó, 1913. február 2.
Budapesti Hírlap, 1911. március 1.
Fővárosi Lapok, 1895. január 1.
Kakas Márton, 1890. szeptember 30.
Kakas Márton, 1896. július 26.
Kakas Márton, 1900. augusztus 5.
Kakas Márton, 1903. november 1.
Magyar Bazár, 1984. július 16.
Pesti Hírlap, 1891. április 24.
Pesti Hírlap, 1895. január 17.
Tolnai Világlapja, 1910. január 16.
Tolnai Világlapja, 1929. április 3.
Üstökös, 1888. január 29.
Világ, 1911. november 23.

Felhasznált képek

- Borsszem Jankó*, 1896. március 1.
Borsszem Jankó, 1911. február 26.
Kakas Márton, 1896. július 26.
Üstökös, 1888. január 29.

Abstract in English

The representation of women wearing trousers in satirical periodicals between 1896–1914

In the 19th century, caricatures, illustrations, anecdotes, reports and poems in satirical journals became extremely popular. The publicists of widely-read journals, such as *Borsszem Jankó*, *Kakas Márton* and *Bolond Istók* had a marked opinion on topics related to politics and public life. Contemporary fashion was also subject to the authors' witty comments, as they caricatured numerous aspects of women's trousers such as the expenses of women's dressing and the style of the new collections. This paper examines the different ways the above-mentioned periodicals caricatured women who wore trousers. It highlights the various formats of jokes and activities related to women's trousers (e.g., sports and theatrical costume). The research covers the period 1896–1914 and the corpus consists of 65 articles.

Keywords: clothes, dressing, fashion, satirical journals, trousers

Szlama Gabriella Zsófia diplomáit az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szerezte meg előbb történelem alapszakon, majd művelődéstörténet mesterszakon. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Kommunikációtudományi Doktori Iskolájának hallgatója. Érdeklődési köre a 19–20. századi divat története, kutatási témája a női nadrágviselet reprezentációja a különböző típusú sajtóorgánumban 1896 és 1914 között. Email: zsofi.szlama@gmail.com